Book-Post

42

To,

If not delivered
please return to :

EDITOR,
THE VEDIC PATH,
P.O. Gurukul Kangri,
(U.P.) 249404.

त्रुटकिमर्षं च कलिनेपरमेश्वरः ॥ २३ ॥ श्री भगवा
न उवाच ॥ दयारूपा हि माया री काम क्रोध विवर्जि
तं मनो विद्द्रुढं कृत्वा देकारणयतस्य लहोमं ॥ २४ ॥
ज्ञानतत्व कृतं जेनः सर्वधनसमुच्यते ॥ ब्रवी कां
महात्यागिजकारणयतस्यलहोमं ॥ २५ ॥ ब्रह्मज्ञान
वासमुत्वाजोगजुक्तिसमाचरेत ॥ सर्वसर्पस्वर्पद
वः वकारणयतस्यलहोमं ॥ २६ ॥ वालवस्तउदृढव्रह्म
चारी वंध मोहविवर्जितः ॥ वंधवी सर्वलोकांतं
च कारणयतस्यलहोमं ॥ २७ ॥ रागद्वेषपरित्यागीस

११

नरत्वपयोनिधी॥ कुमरक्षंहरतेपापंरम्यानंनचकिंप्रियो
जनं॥ ९५॥ त्रिनित्रंनमाहाचेत्रं गंगातिरेसुचिंतनं॥
त्रयोरत्नंभवेत्रात्यमुक्तिमुक्तिप्रदायकं॥ ९६॥ ग्रज्ञु
ध्यानमधुरामायाकाशिकांतिपुवंतिकापुरि॥ द्वारव
तिचैयासप्ततेमोक्षदायका॥ ९७॥ नेमसोत्तिमोवेद्ध
त्रेसर्वधर्मप्रवर्त्तते॥ कलौकल्मेसनामायमंजनंमु
क्तिदायकः॥ ९८॥ ग्रकल्पंयेमानमनोवरेमाहांपं
चकेकात्मनमे॥ रामपंचेचसंग्रामे नरपतिभवतिपुनः
विस्तुभक्तिविलवंतोतानवंतोदयापरः॥ पुत्रवपात्रा
हेमावंतोनवनांधियनाधिकं॥ १००॥ पुष्करेचकक्त

वपदि सकलं सल्लोके च ॥ तस्य मध्ये मथुरा यत्नं पोजन न
मेकं च तस्य च ॥ ९० ॥ मथुरायां पञ्चमे भागे नदुरे मो
जनद्वये ॥ तस्यां च देवता [illegible] येनं नाम देवतानां दुर्ल
भं ॥ ९१ ॥ प्रसिवं गायोर्मध्ये पंचकोसी महत्फल
प्रमदा मरणम सिद्धं तिकाकं प्राइत रेजना ॥ ९२ ॥ जं
गायां योजन पं चप्रदागे प्रथे योजने ॥ मथुरायां को
सम्मे च जोदावरि च पद्दे पदे ॥ ९३ ॥ गंगाजलं जे नापि
त्वा तद् भजा वतजितार्थ्या यतौ ॥ पातेनाम सहस्त्रेण
तस्य पुत्तो न इस्पते ॥ ९४ ॥ तियेर्गजसमा हानो पृथा

श्रीगणेशाय नमः ॥ तत्र पृथिव्यादेर्योवाच्यकाक्षरा
णि पवर्तलानि ॥ तच्च गुरुग्रहप्रसादेन शास्त्राणि
वचनेन योगेनातीतेन त्रैलोक्यं सचराचरं ज्ञा
तेव ॥ एकोंसमायोगात्स्थूलसूक्ष्माणि कथ्यं
ते ॥ संप्रतिदूतोपदेशात्पवदतितस्य वायुरूपेण पं
चतत्त्वाक्षराणि ज्ञात्वा यस्य तत्त्वस्य वर्णाक्षराणि भ
वंति प्रश्नवितार्थी तत्तत्त्वं भवति ॥ यदि प्रश्नवि
तायां पृथिवीतत्वाक्षराणि भवंति तदा पृथिवी
तत्वं भवति ॥ यस्याधिकाक्षराणि तदेव तत्वं ॥ अआ
इईउऊऋॠऌॡ एतानि पृथिवीतत्वाक्षराणि ॥
एऐओऔअंअः एतानि जलाक्षराणि ॥ कुडुव
र्गौ तेजोक्षराणि ॥ टठवर्गः वाताक्षराणि ॥
पतवर्गौ गगनाक्षराणि ॥ इत नाकेमदक्षरमपि

२। एकराशिगतौ सूर्यजीवौ स्यातां यदा पुनः व्रतबंधविवाहादि शुभ
कर्माखिलं वर्जयेत् २॥ गुर्वादित्ये दशाहानि गुरोः सिंहे द्विमासकं ॥ गु
मौनकातिचारानां अस्तावै शांतिकान्त्यजेत् ॥२॥

द्विकर्मकत्वं स्फोरितं अत एवाहुः कर्मयुक् स्यादकर्म ग्राह्ये नक्रियोच्यते इति तेन क्रियान्वयीत्यर्थः
परिगणनमिति तेन नदस्यस्तोषितं गां पायमित्यादौ नातिप्रसंगः इति भावः इह हि गां पयः कर्मकेन स्वसं
बंधिस्वर्गं वाक्यार्थस्थले नक्रियान्वयित्वान्तरस्य कारकत्वमेव गां दोग्धीति पयः कर्म कं गोः संबंधि
दोहनमर्थः पयोत्रस्यैकर्म कर्तुरीप्सिततमत्वात् गोस्तु पयसो निमित्त तामात्रेणोपात्तानमवस्त
सतोपादधिभावेनेत्यपादानसंज्ञापाप्रपद्ग्रजेरनेन कर्मसंज्ञिकामवति नडंनेत्यदनेन यद्यपि
गोरवधिभावो विघतेन पाप्यविवक्षितेन तस्मिन्निमित्तमात्रविवक्षायामुदाहरणोपपत्तिरिति ए
तेनकृष्वधित्वविवक्षायां गोश्चितिपंचम्यपेतिस्पष्टं यदा नु गोश्चितेन तस्य यसाः संबंधत्वेनेनदागोः शब्दा
त्षष्ठ्येव भवतीत्यपि बोध्यं यत्तु प्राचा दुह्याच्यर्थं रुधिप्रछिचिब्रूशासुजि कर्मकं त्वं यद्यपि प्रामा
णिकं न त्वापि संदर्भो स्वच्छिः तथा हि दुह्यादीनामाकीर्त्तिरात्वेन पठितत्वाभावकर्मप्रक्रियायां शेषे लः दु ३५
कल्पकखलर्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्यु गौणे वेत्याकांक्षायां स्वयमेव पठितं एपादये
एपुंतनिष्कमेगत्यार्थानां मुख्य कर्मणि प्रत्ययं प्रतिदुह्यादौ गौणे नेत्युपपत्यारुचीति एवं च दुहि
युक्ति नीहृकृष्वंथवहदण्डग्रहमुष्याचिकर्मभागित्वपठितं न त्वग्रहेः पाठोऽप्रामाणिकः इतरेषां तु द्विकर्म ४५

मपि भ्रामयितुरथ्यस्मात् नेयंव्युत्पत्तिः गर्गाः शतं दंडयंत्यमिति भाष्यविरोधात् शतं स्वत्र प्रधानेनत्
गर्गाः अर्थिनश्च राजानो हिरण्येपि न भवंतीति वाक्यशेषात् दंडिरत्र ग्रहणार्थ इत्युक्तं अत्र च्चात्र समुदा
येवाक्यसमाप्तिर्गुणानुरोधे न प्रधानाश्रुतेरसंभवात् तथा मंथेरपि प्रधानेस्मात् इत्यनेन गौणे तथा
चभारवेः येनापवित्रसलिलस्कुचनागसमुद्रा देवासुरैरमृतमंबुनिधिर्ममंथे इति अत्रामृतं मुख्यं उद्दे
श्यत्वात् अंबुनिधिस्तु गौणः बलिं याचत इति अत्र प्रार्थनार्थस्य याचेर्वसुधा मुख्यं कर्म तेन युक्तो
बलिर्वसुलनो बधिरपि तद्विवक्षायामनेन कर्म भवति अविनीतमिति अत्र नयार्थस्य याचेरविनी
तो मुख्यं कर्म अविनीतं विनयं याचते अनपतीत्यर्थः विनयस्य तादर्थ्याविवक्षायां कथितं चेति कर्म
संज्ञा तंडुलानिति निर्वर्तनार्थस्य पचेरोदनो मुख्यं कर्म ओदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः विनैव तांड
ला तंडुलाः करणत्वाविवक्षायामकथितं कर्म अजांनाडुः इत्यर्थः पचिरिति भाष्यपर्यालोचनेन
पचतीत्यस्य तंदुलान्निर्वर्तयन्नोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः दुह्यादिषु पचेः पठितेन मध्यमामणिकं भा
ष्यकैयटयोरनुक्तत्वादिति गर्गानिति ग्रहणार्थस्य दंडेः शतं मुख्यं कर्म गर्गास्तूपादानत्वावि

यातंडु
लानोद
नं २४

श्लो २४ ग

वद्वाचामकथितं कर्म व्रजमिति अत्रगोर्दुग्धं कर्म व्रजंत्वधिकरणत्वाविवक्षायामकथितं चेति क
र्मभवति एवमन्यत्रूह्यं अर्थनिबंधनेति नतुस्वरूपाश्रया अहमपीदमचोद्यं चोद्यं इति नन्द्राजस्य
त्रभाष्येपस्थितपर्णा यस्यतुदेरपिद्विकर्मकत्वदर्शनादितिभावः अत एवस्या तंरणेस्मिरमुखोजग
दमारोचमुक्तैर्वचनंमहार्थमितितभट्टिः प्रयुंक्ते एवंचनापन्यादयोवहवोद्विकर्मकाइत्याः स्यादेतत् य
द्यर्थनिबंधनासंज्ञातर्हिनीवह्योरप्यन्तरेणपठनीयः उभयोरप्यकार्यत्वादितिचेत् सत्यं भारंवह
तिभारंनयतीत्यत्रवादिविलक्षणोर्थोनुभूयतेतदाद्वयमपिपठनीयमेव यदितुनोनुभूयतेतर्हि
न्यतरेणनपठनीयः उभयथापिलक्षणस्यानिर्बाधत्वात् अप्रधानंदिति जग्राहपुत्रहं पशुक्रमिप्रदाहरण
मप्यप्युक्तमितिमनोरमोक्तंचिंत्यमेव संज्ञायाअर्थनिबंधनाधत्वाद्देउअदाहरणार्थत्वाच्चेति यद्विमाद्र
तरति भिक्षमित्याचामलाभेसोलेच भिक्षेतेयाचतइत्यर्थः देशाइति कुरुपंचालादिरेवहरणस्सत्ते ते
नाधिरूढोनुद्दश्यास्मानित्यस्यन वैयर्थ्यं अधिद्वयोणामेवेषामाधारः कर्मेतानियमार्थत्वाद्युपगमे
पिवेकुंठेवर्न्नेनइत्यादिष्वतिप्रसंगःस्यादेवेत्याशयेननयेनोदाहरति अहमिति गोदोहमिति न

चेत् कालत्वात्सिद्धिः लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव कालपदेन ग्रहणात् तेनाघटमासेदृष्ट्वा
दि न भवति जन्यमात्रं कालोपाधिरिति पक्षादेरपि कालत्वात् परत्वमस्यात्र कर्मकथात्समयीमदेश
कालाध्वभावेष्वोच्छि तीमितिके चिदस्मत्कालनदीमासमस्यापुदाहृते नदसंगतं ग्रामसम्मतः कुर्वादेरेव
देशेगत्यर्थेन वत्सप्रदेशमात्रं तेनग्रामं स्वपितीतिन भवतीत्याकवात् अधिशीङ्स्थानं अध्यानं स्वपिति।
त्वपि प्रसंगात् अन्यथाकर्मकप्रध्यागंतव्यत्वेन विशेषितः गंतव्यत्वेन प्रसिद्धोनियमितेपरिमाणः क्रो।
शादिरिति व्याख्याने द्वितीयेत्यपासंगतं कर्मसंज्ञायामविच्छिन्नत्वात्क्रोशं कुटिला नदीत्यत्रमासास
तेमासदृष्ट्यादिप्रयोगाभावप्रसंगात् केचित्तुगतिवाच्यत्वसप्रयोगसूचनायेति कथंचिद्व्याख्या
य पूर्वोक्तदोषपरिहारेपि नदीमास्वेदृष्टदाहरणस्यासांगत्यदोषस्तदवस्थएवेतिध्येयं गतिबुद्धि
प्रत्यवसानंभक्षणं शब्दकर्मकाणामिति शब्दः कर्मकारकं येषां तेषामित्यर्थः कर्मशब्दोत्रका
रकपरः न तु कर्तुरीप्सिततमं कर्मेत्यधिकारस्त्वत्रेवक्रियावरः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात् कर्मग्रहणसाम
र्थ्यात् अन्यथाहि गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाकर्मकाणामित्येवब्रूयात् अकर्मकानेति अ

वं प्रमेवं तिवा गे वा रि भूराल्पयन्तु ॥ तच्चि दोषाय सर्वेषां देहिनां परिकीर्तितं ॥ अनार्तवं
पौषादिमासचतुष्टय विषयं ॥ अथ करकाजलस्य लक्षणं गुणाश्च ॥ दिव्यवाय्वग्निसं
योगात्संहिताः खात्पतंति याः ॥ पाषाणखंडवच्चापस्ताः करकोऽमृतोपमाः ॥ करकाजलं
रूक्षं विशदं गुरु चास्थिरं ॥ दारुणं शीतलं सांद्रं पित्तहृत्कफवातकृत् ॥ अथ तौषारजलस्य
लक्षणं गुणाश्च ॥ अपि नघाः समुद्रांते हीरापश्चनद्भवाः ॥ धूमावयवनिर्मुक्तास्तुषा
राख्यास्तु ताः स्मृताः ॥ अपिनघाः समुद्रांते वह्निः नदीमारभ्य समुद्र ॥ यं ते वह्नि रास्ते
नद्भवाः वह्निभवाः ॥ धूमावयवनिर्मुक्ताः धूमो शरहिताः आपस्तुषाराख्याः ॥ तुसारइ
ति लोके ॥ तुसइति च ॥ अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भूरुहाणां तु ताहिताः ॥ तुषारो वृहिताः
तुषारो वह्निमंरूक्षं स्याद्वातलमपित्तले ॥ कफोरुस्तंभकंठाग्निमेदोगंडादिरोगनुत् ॥ अथ
हैमजलस्य लक्षणं गुणाश्च ॥ हिमवच्छिखरे राद्रिर्व्या इ वी भूयाऽभिवर्षति ॥ हिमां वृ शीतं पि
त्तघ्नं गुरुवातविवर्द्धनं ॥ हैमजलं ॥ कहैमजलं ॥ अन्यच्च ॥ श्रोष्यानल धूमेरितमंबु समु
द्रस्य यत्तद्घनीभूतं ॥ पवनानीतमुदीच्यां तद्धिमम् इति कथ्यते ऋषिभिः ॥ हिमं कहैमइति
यत्तदेवहिमं हैमंजल
माहुर्मनीषिणः ४३४

नू

व ५

न

कंठाग्निः

॥

लोके हिमं तु शीतलं रूक्षं दारुणं सूक्ष्म मित्यपि ॥ न तु हृष्यते वातं न चापित्तं न वा कफं ॥
अथ भौमजलानां देशाश्च ॥ भौममंभो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ॥ जांगलं परमानूपं
ततः साधारणं भवेत् ॥ तेषां लक्षणं गुणाश्च ॥ अल्पोदको ल्पवृक्षश्च पित्तरक्ताम
यान्वितः ॥ ज्ञातव्यो जांगलो देशस्तत्रत्यं जांगलं जलं ॥ बहूदुर्वो हृदश्च वातश्लेष्मामया
न्वितः ॥ देशोनूप इति ख्यातस्तत्रत्यं तद्भवं जलं ॥ मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः
स्मृतः ॥ तस्मिन्देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतं ॥ जांगलं सलिलं रूक्षं लवणं त्वयपि
त्तनुत् ॥ वह्निकृत्कफहृत्पथ्यं विकारान्हरते बहून् ॥ आनूपं वार्यभिस्यन्दि स्वादु स्निग्धं
घनं गुरु ॥ वह्निहृत्कफकृत्स्निग्धं विकारान्कुरुते बहून् ॥ साधारणं तु मधुरं दीपनं शी
तलं लघु ॥ तर्पणं रोचनं तृष्णादाहत्रयप्रणुत् ॥ अथ भौमानामेव नादीयादीनां लक्ष
णं गुणाश्च ॥ तत्र नादेयस्य ॥ नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्तितं ॥ नादेयमुदकं रूक्षं
वातलं लघु दीपनं ॥ अनभिस्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तनुत् ॥ नद्यः शीघ्रवहा लघ्व्यः
सर्वा याश्चामलोदकाः ॥ गुर्व्यः शैवलसंछन्ना मंदगाः कलुषाश्च याः ॥ नदीसरस्तडाग

स्येहृपमस्त्रवर्णादिजे॥ उदकं देशभेदेन गुणान् दोषांश्च लक्षयेत्॥ अथौद्भिदस्य लक्ष
णं गुणाश्च॥ विदार्य भूमिं निम्नां यन्मरुत्वा धारयाश्च वेत्॥ तत्तोयमौद्भिदं नाम वदंतीति
महर्षयः॥ औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यति शीतलं॥ प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातक
रं लघु॥ अथ नैर्झरस्य लक्षणं गुणाश्च॥ शैलसानुस्रवद्भूरिप्रवाहो निर्झरो झरः॥ स तु
प्रस्रवणश्चापि तदंबु नैर्झरं जलं॥ नैर्झरं रुचिकृत्बीरं कफघ्नं दीपनं लघु॥ मधुरं कटुपा
कं च वातलं स्यादपित्तलं॥ अथ सारसस्य लक्षणं गुणाश्च॥ नद्यः शैलवराबीमा यत्र संस्थ
ताति पुति॥ तत्सरोज लजच्छन्नं तदंभः सारसं स्मृतं॥ सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं
लघु॥ रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं स्मृतं॥ अथ ताडागस्य लक्षणं गुणाश्च॥ प्रशस्तभूमि
भागस्थो बहुसंवत्सरोषितः॥ जलाशयस्तडागः स्यात्ताडागं तज्जलं स्मृतं॥ ताडागमुदकं।
स्वादु कषायं कटुपाकि च॥ वातलं बद्धविण्मूत्रमसृक्पित्तकफापहं॥ अथ वाप्यलक्षणं स
गुणाश्च॥ पाषाणैरिष्टिकाभिर्वा बद्धा कूपा बृहत्तरा॥ ससोपाना भवेद्वापी तज्जलं वाप्यमु।

च्यते॥ कौप्यं वापि यदि क्षारं पित्तकृत्कफवातहृत्॥ न देवमिष्टं कफकृद्वातपित्तहरं भवेत्
॥ अथ कौपस्य लक्षणं गुणाश्च॥ भूमौ खातो ल्पविस्तारो गंभीरो मंडलाकृतिः॥ बद्धो वऽद्धः
स कूपः स्यात्तदंभः कौपमुच्यते॥ कौपं पयो यदि स्वादु त्रिदोषघ्नं हितं लघु॥ यत्तु क्षारं क
फवातघ्नं दीपनं पित्तकृत्परं॥ अथ चौंड्यस्य लक्षणं गुणाश्च॥ शिलाकी स्वयं श्वभ्रे र्णं ४
नीलांजनसमोदकं॥ लताविनानसंछन्नं चौड्यमित्यभिधीयते॥ अश्मादिभिरबद्धं य
त्तच्चौड्यमिति चापरे॥ अत्रस्थमुदकं चौंड्यं मुनिभिः समुदाहृतं॥ चौड्यं वह्निकरं नीरं रूक्षं
कफहरं लघु॥ मधुरं पित्तनुत्कुच्छं पाचनं विशदं स्मृतं॥ अथ पाल्वलस्य लक्षणं गुणाश्च॥
२: अल्पं स पल्वलं स्याद्यत्र वर्द्धगेरवो॥ न तिष्ठति जलं किंचित्तत्र तस्य वारि पाल्वलं
पाल्वलं वार्यभिष्यंदि गुरु स्वादु त्रिदोषकृत्॥ अथ वैकिरस्य लक्षणं गुणाश्च॥ नद्याः
द्विनिकटे भूमिर्या भवेद्वालुकामयी॥ उद्धाव्यते तत्र यत्तु तज्जलं वैकिरं विदुः॥ वैकिरं
शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु च स्मृतं॥ तुवरं स्वादु पित्तघ्नं क्षारं तु पित्तलं मनाक्॥ अथ केदा

रसालतगुणाश्च ॥ केदारं क्षेत्रमुद्दिष्टं केदारं तज्जलं स्मृतं ॥ केदारं वार्यभिष्यंदि म
धुरं गुरु दोषकृत ॥ अथ तडागजलस्य लक्षणं गुणाश्च ॥ वार्षिकं तदहर्वेष्टं भूमिस्थमिति
तज्जलं ॥ त्रिरात्रमुषितं तत्तु प्रसन्नममृतोपमं ॥ अथ हेमंतादिकालविशेषविहितो
जलविशेषः ॥ हेमंते सारसं तोयं ताडागं वा हितं स्मृतं ॥ हेमंते विहितं तोयं शिशिरे वि
प्रशस्यते ॥ वसंतग्रीष्मयोः कौपं वाप्यं वा नैर्झरं जलं ॥ न देयं वारि नादेयं वसंतग्रीष्मयो
र्बुधैः ॥ विषवर्द्धनरक्तानां पत्रैर्वा दूषितं यतः ॥ औद्भिदं वांतरिक्षं वा कौपं वा प्रावृषि स्मृ
तं ॥ प्राप्ते शरदि नादेयं नीरमंशूदकं परं ॥ दिवा रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः ॥
ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहं ॥ अनभिष्यंदि निर्दोषमंतरिक्षजलोपमं ॥ ब
ल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमं ॥ रविकरैर्जुष्टमित्युक्ते दिवापदं समस्तदिवस
प्राप्त्यर्थं ॥ शीतकरांशुजुष्टमित्युक्ते निशीतिपदं समस्तरात्रिप्राप्त्यर्थं च ॥ अन्यच्च ॥ प्रारदि

16

२०४

स्वच्छमुदयादगस्त्यस्याखिलं हितं ॥ ऋतुमजलं ॥ पौषे वारि सरोजातं माघे तत्तु तडाग
जं ॥ फाल्गुणे कूपसंभूतं चैत्रे चौंड्यं हितं मतं ॥ वैशाखे नैर्झरं [illegible] नीरं ज्येष्ठे शस्तं तदौद्भि
दं ॥ आषाढे शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥ भाद्रे कौपं पयः शस्तमाश्विने चौंड्यमेव
च ॥ कार्त्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥ अथ जलग्रहणकालः ॥ भौमानामंभ
सां प्रायो ग्रहणं प्रातरिष्यते ॥ निर्मलत्वं च शीतत्वं यतस्तेषां महान्गुणः ॥ अथ जलस्य
पानविधिः ॥ अत्यंबुपानान्न विपच्यतेन्नमनंबुपानाच्च स एव दोषः ॥ तस्मान्नरो वह्नि
विवर्द्धनाय मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि ॥ अथ शीतलजलपानस्य विषयाः ॥ मूर्छापि
त्तोष्णदाहेषु विषे रक्ते मदात्यये ॥ भ्रमे श्रमे विदग्धेन्ने तमके वमथौ तथा ॥ ऊर्ध्वगर
क्तपित्ते च शीतमंभः प्रशस्यते ॥ अथ तन्निषेधः ॥ पार्श्वशूले प्रतिश्याये वातरोगे गल
ग्रहे ॥ आध्माने स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धे नवज्वरे ॥ अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासका

२०४

सेषुविदग्धो॥ हिक्कायांस्नेहपानेचशीतांबुपरिवर्जयेत्॥ अथात्यजलपानस्यविषयाः
अरोचकेप्रतिश्यायेमंदाग्नौश्वयथौक्षये॥ मुखप्रसेकेजठरेकुष्ठेनेत्रामयेज्वरे॥ व्रणे
चमधुमेहेचपिबेत्पानीयमल्पकं॥ अथजलपानस्यावश्यकता॥ जीवनंजीविनांजीवो
जगत्सर्वंतुतन्मयं॥ अतोत्यंतनयास्तुजोनक्वचिद्वारिवर्जयेत्॥ तृषितस्य॥ तृष्णागरी
यसीघोरासद्यःप्राणविनाशिनी॥ तस्माद्देयंतृषार्तायपानीयंप्राणधारणं॥ तृषितो
मोहमायातिमोहात्प्राणान्विमुंचति॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासुनक्वचिद्वारिवर्जयेत्॥ अथ
२ प्रशस्तजलं॥ अगंधमव्यक्तरसंसुशीतंतृषानाशनं॥ अच्छंलघुचहृद्यंचतोयंगुणवदुच्यते
अथनिंदितजलं॥ पिच्छिलंकृमिलंक्लिन्नंपर्णशैवालकर्दमैः॥ विवर्णंविरसंसांद्रंदुर्गंधं
नहितंजलं॥ कलुषंछन्नमंभोजपर्णीनीलीतृणादिभिः॥ दुर्दर्शमसंस्पृष्टंसूर्यचंद्र
मसोरंशुभिः॥ अनार्तवंचार्तवमपिप्रथमंतच्चभूमिगं॥ व्यापन्नंपरिहर्तव्यंसर्वदोषप्र

कोपने॥ तत्कुर्यात्स्नानपानाभ्यां तस्माध्यानोदरज्वरान्॥ कासाग्निमांद्याभिष्यंदिकंडु
गंडादिकोस्तथा॥ अथदुष्टजलस्यनिर्दोषीकरणोपायः॥ निंदितंचापिपानीयंक्वथितं
सूर्यतापितं॥ सुवर्णरजतलोहपाषाणंसिकतेमदे॥ भृशंसंतप्यनिक्षिप्तंसप्तधासाधि
तंतथा॥ कर्पूरजातिपुन्नागपाटलादिसुवासितं॥ शुचिसांद्रपटस्रावैःक्षुद्रजंतुविवर्जि
तं॥ स्वच्छंकतकमुक्ताद्यैःशुद्धंस्याद्दोषवर्जितं॥ पणेमूलविशग्रंथिमुक्ताकतकशैवलैः
गोमेदेनचवस्त्रेणकुर्यादंबुप्रसादनं॥ अथपीतजलस्यपाकविधिः॥ आमंजलंजीर्य्य
तियाममात्रेणतदर्द्धमात्रेणशृतंशीतलंच॥ तदर्द्धमात्रेणशृतंकदुष्णंपयःप्रपाकेऽवधि
रेषउक्तः॥ इतिभावप्रकाशेवारिवर्गः॥ अथदुग्धवर्गः॥ तत्रदुग्धस्यनामानिगुणा
श्च॥ दुग्धंक्षीरंपयःस्तन्यंबालजीवनमित्यपि॥ दुग्धंसमधुरंस्निग्धंवातपित्तहरंसरम्
सद्यःशुक्रकरंशीतंसात्म्यंसर्वशरीरिणां॥ जीवनंबृंहणंबल्यंमेध्यंवाजीकरंपरं॥ वयः

स्थापकं मारुतघ्नं सेधिकाग्निरसायनं ॥ विरेकवर्तिवस्तीनां तुस्यमोजोविवर्द्धनं ॥ जीर्णे
ज्वरे मनोरोगे शोषमूर्छाभ्रमेषु च ॥ ग्रहण्यां पांडुरोगे च दाहे त्वथ विदाहमये ॥ शूलोदावर्त
गुल्मेषु वस्तिरोगे गुदांकुरे ॥ रक्तपित्ते तिसारे च योनिरोगे प्रमेहके ॥ गर्भस्रावे च सततं
हितं मुनिवरैः स्मृतं ॥ बालवृद्धक्षतक्षीणाः क्षुद्वायकृशाश्च ये ॥ तेभ्यः सदातिशायितं
हितमेतदुदाहृतं ॥ अथ गोदुग्धस्य गुणाः ॥ गव्यं दुग्धं विशेषेण मधुरं रसपाकयोः ॥ शी
तलं स्तन्यकृत्स्निग्धं वातपित्तास्रनाशनं ॥ दोषधातुमलस्रोतः किंचित्क्लेदकरं गुरु ॥
जरासमस्तरोगाणां शांतिकृत्सेविनां सदा ॥ अथ वर्णविशेषेण गुणविशेषः ॥ कृष्णायागो
र्भवेद्दुग्धं वातहारि गुणाधिकं ॥ पीतायाहरते पित्तं तथा वातहरं भवेत् ॥ श्लेष्मलं गुरुश्
क्लायाः रक्तायाः पित्तवातकृत् ॥ अथ धेनोर्विवत्सायाश्च गुणाः ॥ बालवत्सविवत्सानां गवां
दुग्धं त्रिदोषकृत् ॥ अथ चिरप्रसूतायागोर्दुग्धगुणाः ॥ वष्कयिण्यास्त्रिदोषघ्नं तर्प

20

जांगलानूपशैलेषु चरंतीनां यथोत्तरम् पयो गुरुतरं स्नेहं यथाहारं प्रवर्त्तते अथा
हारविशेषेण गुण विशेषः ५२

२०६ णं बलकृत्पयः॥ अथ देशविशेषेण गुणविशेषः॥ स्वल्पाम्बुभक्षणाज्जातं क्षीरं गुरुक
कफप्रदं॥ तत्तु वस्त्रं परं बल्यं स्वस्थानां गुणदायकं॥ पलालतृणकर्पासबीजजं रोगिणां हि
तं॥ अथ माहिषीदुग्धस्य गुणाः॥ माहिषं मधुरं गव्यात् स्निग्धं शुक्रकरं गुरु॥ निद्रा
करमभिष्यंदि क्षुधाधिक्यहरं हिमं॥ वातपित्तहरं बल्यं ग्राहि दीप्ताग्नये हितं॥ अथ छा
गीदुग्धगुणाः॥ छागं कषायं मधुरं शीतं ग्राहि पयो लघु॥ रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयका
सज्वरापहं॥ अजानामल्पकायत्वात् कटुतिक्तादि भक्षणात्॥ स्तोकांबुपानाद्यायामा
त्सर्वरोगापहं पयः॥ अथ मृग्यादिदुग्धस्य गुणाः॥ मृगीणां जांगलोत्थानामजादीर
गुणं पयः॥ अथ मेषीदुग्धं॥ आविकं लवणं स्वादु स्निग्धोष्णं चाश्मरीप्रणुत्॥ अहृद्यं त
र्पणं केश्यं शुक्रपित्तकफप्रदं॥ गुरु कासेऽनिलोद्भूते केवले चानिले वरं॥ अथ घोटीदुग्धं। २०६
रुक्षोष्णं वडवाक्षीरं बल्यं श्वासानिलापहं॥ अम्लं पटु लघु श्वासं सर्वमेकशफं तथा॥ स्त्र

अथ उष्ट्रीदुग्धं॥ औष्ट्रं दुग्धं लघुस्वादु लवणं दीपनं तथा॥ क्रिमिकुष्ठकफानाह शोथो
दरसरं हरेत्॥ अथ हस्तिनी॥ हस्तिन्या हस्तिनीदुग्धं मधुरं तुवरं गुरु॥ वृष्यं बल्यं हिमं स्नि
ग्धं च दृष्टिस्थिरताकरं॥ अथ नारीदुग्धं॥ नार्या लघुपयः शीतं दीपनं वातपित्तजित्॥
चक्षुःशूलाभिघातघ्नं नस्याश्च्योतने परं॥ अथ धारोष्णादिगुणाः॥ धारोष्णं गोपयो
बल्यं लघु शीतं सुधासमं॥ दीपनं च त्रिदोषघ्नं तद्धाराशिशिरं त्यजेत्॥ धारोष्णं शस्यते न
गव्यं धाराशीतं तु माहिषं॥ शृतोष्णं माविकं पथ्यं शृतशीतमजाभवं॥ आमं क्षीरमभि
ष्यंदि गुरु श्लेष्मामवर्द्धनं॥ ज्ञेयं सर्वमपथ्यं यत्तु जमाहिषवर्जितं॥ नारीक्षीरं त्वाममेव
हितं न तु शृतं हितं॥ शृतोष्णं कफवातघ्नं शृतशीतं तु पित्तनुत्॥ अर्द्धोदकं क्षीरशिष्टमा
माल्लघुतरं पयः॥ जलेन रहितं दुग्धमतिपक्वं यथा यथा॥ तथा तथा गुरुस्निग्धं वृष्यं बल
विवर्द्धनं॥ अथ पेयूषनामगुणाः॥ क्षीरं तत्कालसूताया घनं पेयूषमुच्यते॥ पेयूषः
केणशाइ इति लोके॥ अमृतेन तद्गृणातारः भुक्तं पेयूषमुच्यते॥ आरभ्य प्रसवं चक्षुद्दिनाद

वीर्यकृत्पयः स्मृतं॥ पेयूषः सन्धाग्नीनां वृंहणो बलशुक्रकृत्॥ अथ किलाटक्षीरशा
कतक्रपिंडमोरटानां लक्षणं गुणाश्च॥ सप्तरात्रात्परे क्षीरमप्रसन्नं तु मोरटं॥ प्रस
न्ने प्रकृतं तत्तु सामान्यं दुग्धमुच्यते॥ अप्रसन्ने घने किंचित्पीते॥ प्रसन्ने अघने प्रकृतवर्णे
नष्टदुग्धभवं वारि मोरटं तज्जटोऽब्रवीत्॥ नष्टदुग्धस्य पक्कस्य पिंडः प्रोक्तः किलाटकः॥
किलाटः गिजरी तिलोके॥ अपक्वमेव यन्नष्टं क्षीरशाकं हि तत्पयः क्षीरशाके खेरिसा
इति लोके॥ दध्नातक्रेण वा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा॥ दुग्धभागेन हीनं यत्तक्रपिंडः
स उच्यते॥ किलाटः क्षीरशाकं च तक्रपिंडस्तथैव च॥ एते शुक्रकरा नित्यं बृंहणा बल
वर्द्धनाः॥ गुरवः श्लेष्मलारूक्षा वातपित्तविनाशनाः॥ दीप्ताग्नीनां विनिद्राणां व्यवाये वा
तिपूजिताः॥ मुखशोषतृषादाहरक्तपित्तज्वरप्रणुत्॥ लघुर्बलकरो रुच्यो मोरटः स्या
त्सितायुतः॥ अथ संतानिका गुणाः॥ संतानिका सारही॥ संतानिका गुरुः शीता वृष्या पि
त्तास्रवातनुत्॥ तर्पणी बृंहणी स्निग्धा बलासबलशुक्रदा॥ अथ खंडादियुक्तदुग्ध

गुणाः ॥ स्वेदे नस्यहितं दुग्धं कफकृत्स्यन्दनापहं ॥ सितासितोपलायुक्तं मुक्तं त्रिमला
पहं ॥ सगुडं मूत्रकृच्छ्रघ्नं पित्तश्लेष्मकरं स्मृतं ॥ अथ रात्र्यादि भवदुग्धगुणाः ॥ रात्रौ
चंद्रगुणाधिक्यात् व्यायामाकरणात्तथा ॥ प्राभातिकं पयः प्रायः मदेष्वाज्ञुहरं शीतलं स्मृतं ॥
दिवाकरकराघातात् व्यायामकरणात्पयः ॥ प्राभातिकात् प्रादोषं लघु वातकफाप
हं ॥ अथ दुग्धस्य सेवनसमय विशेषे गुणविशेषः ॥ वृष्यं बृंहणमग्निदीप्तिजनकं
पूर्वाह्णकाले पयो मध्याह्ने तु बलावहं कफहरं पित्तापहं दीपनं ॥ बाले वर्द्धिकरं क्षयक्ष
यकरं वृद्धेषु रेतोवहं ॥ रात्रौ पथ्यमनेकरोगशमकं चक्षुर्हितं संस्मृतं ॥ वदंति वेयुंति
शिके वलं पयो भोज्यं न तेन रसहेतुनादिकं ॥ भवेदजीर्णं न शयीत तस्मात् बुरीतीरस्य न पीतस्य ४
शोषमुत्सृजेत् ॥ विदाहि न्यन्नपानानि दिवा भुंक्ते हि यो नरः ॥ तद्विदाहप्रशांत्यर्थं रात्रौ
क्षीरं सदापिवेत् ॥ दीप्तानले कृशे पुंसि बाले वृद्धे पयः प्रियं ॥ सतोहितं तु तद्दुग्धं सद्यः
शुक्रकरं यतः ॥ अथ माहिषदुग्धस्य गुणाः ॥ क्षीरं गव्यमथाजं वा कोष्णं दंडाहतं भवेत्

सं १

लघुवृष्यंज्वरहरंवातपित्तकफापहं॥अथफेनगुणाः॥ओदुग्धप्रभवेकिंवाधारो
दुग्धसमुद्भवे॥भवेत्फेनंत्रिदोषघ्नंरोचनेबलवर्द्धनं॥वह्निवृद्धिकरंवृष्यंसद्यस्तृप्ति
करंलघु॥अतीसारेग्निमांद्येचज्वरेजीर्णेप्रशस्यते॥अथनिंदितदुग्धं॥विवर्णंविर
संचाम्लंदुर्गंधंग्रथितंपयः॥वर्जयेदम्ललवणयुक्तंकुष्ठादिकृद्यतः॥इतिश्रीभाव
प्रकाशेदुग्धवर्गः॥अथदधिवर्गः॥तत्रदध्नोगुणाः॥दध्युष्णंदीपनंस्निग्धंकषाया
नुरसंगुरु॥पाकेम्लंग्राहिपित्तास्रशोथमेदःकफप्रदं॥मूत्रकृच्छ्रेप्रतिश्यायेशीतगे
विषमज्वरे॥अतीसारेरुचौकार्श्येशस्यतेबलशुक्रकृत्॥अथदधिभेदाः॥आदौमं
दंततःस्वादुस्वाद्वम्लंचततःपरं॥अम्लंचतुर्थमत्यम्लंपंचमंदधिपंचधा॥अथमं
दादीनांलक्षणगुणाश्च॥मंदंदुग्धवदव्यक्तरसंकिंचित्घनंभवेत्॥मंदंस्यात्सृष्टवि
ण्मूत्रंदोषत्रयविदाहकृत्॥यत्सम्यग्घनतांयातंव्यक्तस्वादुरसंभवेत्॥अव्यक्ताम्ल
रसंतत्तुस्वाद्वितिरुदाहृतं॥स्वादुस्याद्दभिस्यंदि वृष्यंमेदःकफापहं॥वातघ्नम